

Polska judars öde

Antisemitismen och antisionismen i de olika östblocksländerna har helt naturligt tilldragit sig stor uppmärksamhet. Legationsrådet Wieslaw Patek ger i denna artikel en initierad skildring av de polska judarnas historia och nuvarande förhållanden.

Indikationer på att judar bodde i Polen innan landet blev kristnat för 1.000 år sedan, redan på 800-talet, förekommer men är inte särskilt talrika och vederhäftiga. Säkrare skriftliga källor i form av s. k. privilegier härstammar från regeringstiden för den siste konungen av den första polska dynastien Piast, Kasimir den store 1333—1370.

Före Polens delningar

Mån om landets ekonomiska utveckling, insåg han även de positiva sidor som fanns i judarnas närvaro i landet. Alla, enligt dåtidens seder och bruk, för judarna tillgängliga sysselsättningar blev med hans privilegium tillåtna för dem i Polen. I motsats till de flesta västeuropeiska länder, där judarna oftast enbart kunde uppbära skatter och låna pengar tills de blev tillräckligt rika så att man efter beslagtalande av deras förmögenheter förpassade dem ur landet, kunde de i Polen idka både hantverk och handel, bli krogvärdar och framför allt vara allt i allo på herrgårdarna.

Slutligen utgjorde judarna en sorts förbindelselänk mellan godsägarna och deras livegna bönder. Detta satte dem ofta i ett utsatt läge. I samband med förbudet för den polska adeln att befatta sig med handel, vilket utfärdades på 1500-talet, blev judarnas ställning ännu starkare, delvis på bekostnad av det polska och förpolskade borgarskapet. I städerna, särskilt i mindre städer i landets östra del, utgjorde de icke sällan större

delen av befolkningen. Warszawa med sina 300 000 judar var före andra världskriget deras största centrum i Europa — var fjärde invånare i staden var jude — medan deras antal i hela landet överskred 10 procent.

Polackernas toleranta inställning till andra trosbekännare har skyddat inte enbart protestanterna, som i flera länder bekämpades efter reformationen och då ofta tvingades gå i landsflykt, som t. ex. franska hugenotter, utan också polska ortodoxa samt även muselmanerna — i landets östra del fanns det ända fram till dess införlivande med Sovjet 1944 tatarska byar — och slutligen judar. I inkquisitionens och religionskrigens Europa njöt judarna i Polen en full religionsfrihet. Skolväsendet med undervisningen på ”judisch” och två rabbinseminarier samt talrika sociala och andra institutioner gav dem rika möjligheter att utveckla sitt liv och sin egen kultur. Denna kultur med bl. a. statlig judisk teater lever i dag vidare. Under kriget 1939, inför den dubbla nazistisk-kommunistiska faran, for över sextio elever och lärare från ett av dessa seminarier på polska pass över Sverige västerut. Denna tolerans fördes kanske för långt eftersom den stora massan polska judar knappast kände landets språk, vilket ytterligare markerade deras främlingskap i samhället. Känslan av detta fördjupades inte enbart genom det från tyska språket härstammande ”jidisch”, vilket talades av flertalet icke-utbildade polska judar, utan även av deras efter-

namn. De fick dessa, ibland löjliga namn, till största delen av tyska underofficerare, när det centrala Polen under tio år efter den sista delningen 1795 tillhörde Preussen.

I Östpolen, där polackerna utgjorde en minoritet, var judarnas situation ibland svårare. Särskilt hårt fick de lida under kosackernas blodiga uppror på 1600-talet. Men det förekom dock inte organiserade blodbad, ”progromer”, på det sätt som vid sekelskiftet med tsar-regeringens goda minne anstiftades av den extremistiska ryska organisationen ”den svarta sotnia” i t. ex. Homel och Kisinieiev.

Fram till Polens delningar var judarnas belägenhet på det hela taget bättre, t. o. m. mycket bättre, än i de flesta västeuropeiska länder. Under den siste polske kungen Stanislaw August Poniatowski adlades även ett par tiotal väl förtjänta judiska familjer. De antog samtidigt den kristna läran och efter förslagets upphovsman, Frank, kallas de ännu i dag ”frankister”. Under de polska oavhängighetsstriderna på 1800-talet kämpade en judisk avdelning tappert under överste Berek Joselewicz. Denna på det hela taget positiva utveckling av det polsk-judiska förhållandet stördes tyvärr snart av den största delningsmakten Ryssland, som på olika sätt, mestadels med administrativa förordningar, började överföra judarna från sina etniska provinser till det östra och centrala Polen.

Mellankrigsperioden

Dessa aktioner ökade ytterligare den judiska befolkningen i de polska områdena. Situationen blev ännu svårare när 1917 efter oktoberrevolutionen 800.000 judar flydde från Ukraina och Vitryssland västerut. Pilsudski, som tog makten 1926, bestämde att de alla skulle få polska pass, eftersom det svåra läge som Polen då befann sig i inte gjorde det möjligt att ha nära "en miljon missbelåtna, andra klassens medborgare". Det var som den judiska ledamoten av polska sejmen, Prylucki, med rätta sade: "Svårigheten låg inte i judarnas närvaro i landet utan i deras stora antal." (3,5 miljoner.) Emigrationen till Palestina begränsades för polska judar till 6.000 per år — omkring en tiondel av den naturliga tillväxten — och stormakterna intog en avböjande inställning till de olika lösningsförslag som den polska regeringen lade fram.

Under tiden förvärrades hela landets ekonomiska situation. Härjningarna under det första världskriget och under det polsk-ryska kriget 1918—20 följdes av en stor inflation, ökat skattetryck i samband med en stabilisering av den nya polska valutan samt den allmänna ekonomiska krisen i Europa på det senare 1920-talet. Detta underminerade landets tidigare välstånd. I dessa svåra tider visade sig i allmänhet judarna vara smidigare affärsmän än polackerna och lyckades på nytt öka sin andel i landets näringsliv, där å andra sidan utländskt kapital också var rikligt representerat.

Slutligen, som de själva skämtade, ägde judarna hyreshus medan polackerna ägde gatorna. Här bör dock tilläggas att i det östra och delvis också i det centrala Polen levde en kompakt massa fattiga, barnrika judiska familjer, vilka nästan uteslutande befattade sig med en föga lönande handel. Denna var ekonomiskt sett endast en onödig mellanhand och förde sålunda med sig konsekvenser för konsumenten. Dessa småköpmäns materiella situation var ofta synnerligen prekär.

I de akademiska kretsarna rådde också svårigheter. I pressen, inom filmen liksom inom litteraturkritiken och i de fria yrkena — för att inte tala om handel och industri — lyckades judarna skjuta fram sina positioner ganska långt. De utgjorde bl. a. majoriteten av huvudstadens advokater. Även om inte allt under mellankrigsperioden var så gott som i det gamla Polen, så — som den amerikanske professorn, rabbin Levin nyligen i en föreläsning sade i London — var det en relativt kort period som inte kunde skymma den långa, lyckliga samlvnadens ljusa sidor.

I de återuppväckta nationella känslornas mellankrigs-Europa försvann också assimilationstendenserna, vilka så framgångsrikt gjorde sig gällande vid sekelskiftet.

Polen under Hitler

En vis spänning, som före andra världskriget delvis rådde i de polsk-judiska förhållandena, försvann snabbt under

den tyska ockupationen. Alla meningskiljaktigheter, ekonomiska, kulturella liksom politiska, blev plötsligt inte längre aktuella. Även strängt nationellt tänkande polacker var nu ofta bland de första att hjälpa sina judiska landsmän. Flera polska familjer utplånades eftersom straffet under hitlertiden för dem som i Polen dolde judar i regel var omedelbar avrättning.

Nazisterna betraktade hela Polen som ett framtida kolonialland — "Lebensraum". Som sådant borde det först och främst vara "judefritt". Av de 3,5 miljoner polska judar som fanns i landet utrotades över 3 miljoner i koncentrationsläger, dvs. lika många som antalet polska offer. I Tyskland översteg antalet utrotade judar 300 000 (38 %) och i Sovjet 200 000 (28 %). Huvuddelen av de återstående judarna begav sig under de första efterkrigsåren på olika — huvudsakligen illegala — vägar västerut, framför allt till USA och Israel. Mindre än 100 000 blev kvar i Polen, av vilka omkring 30 000 uppgav sitt judiska ursprung i mantalsregistret.

De som överlevde hade till stor del räddats av sina kristna landsmän, vilka gav dem både husrum och skaffade dem falska födelseattester och arbetstillstånd. I dag vittnar talrika "tacksamhetsmärken" i Israel om dessa humanitära bragder. De utfördes i icke ringa grad av katolska präster, och kloster var icke sällan skydd för flera judiska barn. Den polska regeringen i London ställde sitt radionät och sin underjordiska kurir-

tjänst till de judiska organisationernas förfogande, och på så sätt utlöstes det första larmet om vad som pågått medan världsoptionen, inklusive judisk-amerikanska kretsar, till en början ställde sig skeptisk och tämligen likgiltig inför de första informationer som gavs. Under upproret i Warszawa-ghettot 1943 gav den polska hemmaarmén ur sina knappa förråd såväl vapen som ammunition åt ghattots försvarare. Hemmaarmén hade en särskild avdelning, som tillsammans med den polska London-regeringens delegation i hemlandet gjorde sitt yttersta för att bistå sina judiska landsmän. Men inför övermakten i form av Wehrmacht och SS-divisioner visade sig alla ansträngningar vara förgäves.

Samarbetet i kampen mot Hitler bådade egentligen gott när det gällde den polsk-judiska samlevnaden i framtiden, eftersom judiska motsättningar trots allt aldrig förekom — bortsett från ett par national-radikala ungdomsgruppers agerande före kriget i Polen.

Efterkrigsåren—1956

Tyvärre blandade sig snart den näste ockupanten in i förhållandena. Efter revolutionen i Ryssland varken kunde eller tilläts politiska partier att samarbeta med bolsjevikerna, vilka för att befästa den med våld erövrade makten snart övergick till terror. "Vi blev i stället tvungna att ta judar" — sade den ryske historieskrivaren Alexij Tolstoy, brorson till den världsberömde filosofen och författaren till "Krig och fred", till en

polisk diplomat. Identiska situationer uppstod efter kriget i Polen och delvis i det övriga Östeuropa. På detta sätt lades till viss del skulden för Stalins epokens svåraste brott på judarna. Den gamla principen "divide et impera", söndra och härska, fann här sin tillämpning. Efter all nazistisk förföljelse var det förståeligt men kanske något lätt-sinnigt av judarna att så mangrant gå ryssarnas ärenden.

Under förkrigstiden utgjorde judiska kommunister redan majoritet i partiets ledning, medan polackernas antal där inte överskred 15—20 procent. Särskilt talrika var judarna efter kriget inom partiledarskapet, utrikeshandelsministeriet och inom utrikestjänsten, massmedia, näringsliv och säkerhetstjänsten, vars två toppfigurer Feigin och Rozanski fick långa fängelsestraff efter 1956. Många andra officerare på ledande poster, både polacker och judar, blev dock kvar, och hela säkerhetstjänsten förstärktes återigen ett par år senare.

Sovjet har emellertid aldrig avstått från sin plan att fullfölja Polens kommunisering med "polackernas egna händer". På detta sätt, hoppas man förgäves i Kreml, kommer folket att fastare kunna bindas vid "socialismen" och den "eviga vänskapen" med Ryssland. I Moskva verkar det förresten anakronistiskt att på högre poster behålla judar i Polen, medan däremot, efter en kort uppmjukningsperiod efter Stalins död, antisemitismen fortsatt sin frammarsch i Sovjet. Den första signalen gav redan

Chrustjov när han kom till Warszawa 1956 för att närvara vid valet av ny partisekreterare efter den i Moskva hastigt avlidne Bierut. "Det finns för många Abramovitj här" yttrade han och genomdrev Ochabs kandidatur. I oktober 1956 drog sig denne tillbaka för att bereda plats för Gomulka och blev senare statspresident, ett ämbete som han formellt av hälsoskäl avsåde sig i våras som protest mot regimens nuvarande antisemitiska kurs. Han efterträddes av förutvarande ÖB, marskalk Spychalski, som liksom Ochab och Gomulka påstås vara gift med en judinna. Antisemitismen, som har sitt ursprung i Israel-kriget 1967, då Sovjetblocket bröt de diplomatiska förbindelserna med Israel och då polska judar manifesterade sin glädje över segern, är alltså av en annan art än vad man icke sällan gör gällande i västerlandet.

För att bättre förstå vad som egentligen har hänt på sistone måste man gå tillbaka till den period som inföll strax före Gomulkas maktövertagande. I juni 1956 utbröt som bekant en blodigt kvävd arbetarrevolt i Poznan, och Moskva försökte efteråt införa en hårdare kurs i Polen. I Natolin nära Warszawa samlades ryskvänliga partiledare och stödda av dåvarande polske ÖB, den nyligen avlidne marskalken Rokossovskij, förberedde de en kupp inom partiet. Moskva ämnade samtidigt bli kvitt de flesta polska judar som fanns på högre poster. Några hade redan entledigats. Partiets vänsterfalang, där större delen av de

judiska medlemmarna fanns, förekom emellertid dessa planer och genom skickliga manövrer återinsattes "liberalen" Gomulka på partisekreterarens post. Innan man gav honom möjligheter att börja sin svåra balansgång tvingades han dock att lova sovjetledarna att förbli kommunismen trogen och att hålla Polen kvar i Warszawapakten.

Chrustjov, som helt oväntat kom till Warszawa i spetsen för nära nog hela centralkommitténs presidium — i dag på nytt kallat politbyrå — samt två marskalkar, gav skenbart efter. Men redan ett år senare började de första polska reformerna i frihetens tecken att dras tillbaka. Däremot beslöts i Moskva att vänta med den judiska frågan till ett lämpligt tillfälle yppade sig.

Våren 1968

Ett sådant kom först i våras. Då blandade sig av ideella skäl åtskilliga studenter av judisk börd med sina polska kolleger i allmänt nationella demonstrationer mot censuren. Man började som repressalier avskeda deras föräldrar — under sex veckor avsattes 140 högre ämbetsmän, varav 15 ministrar och viceministrar, professorer (t. ex. den i

Sverige välkände sociologen Kolakowski, "Människan utan alternativ" 1966), litteraturkritiker, pressmän och andra. Enligt de senaste rapporterna bromsades hela denna aktion på Gomulkas och hans vänner Kliszkos och Albrechts förslag efter centralkommitténs senaste sammanträde i juli. Sovjets lydiga redskap, säkerhetsgeneralen och den nye politbyråkandidaten Moczar försöker dock fortfarande leda denna aktion vidare.

På liknande sätt som före "våren i oktober" 1956 utgör dock även denna gång det judiska problemet endast en komplettering till den allmänna åtstramning, som i år ägt rum i Polen. Demonstrationer, som i dag är förbjudna, ersättes av diskussionsklubbar, vilka i sista hand kontrolleras av säkerhetspolisen. Polen följde inte Tjeckoslovakiens eller Rumäniens väg. Tvärtom, Gomulka har närmat sig den hittills siste östeuropeiske stalinistledaren Ulbricht, medan Sovjets kärva politiska klimat tjänat som förebild. Liberaliseringen, vilken så högljutt proklamerats av honom, har under de senaste tolv åren försvunnit i Warszawa.